

TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA YAŞANAN UÇAK KRİZİ TÜRKİYE’NİN DOĞALGAZ TEDARİĞİNİ ORTA VE UZUN VADEDE NASIL ETKİLER?

* Musa ÖZDEMİR
** Sadık ÇALIŞKAN
*** Fatih ÖZTÜRK

Özet

Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu dünyasında karşıt bloklarda yer alan Türkiye ve Rusya, dönemin şartları gereği birbirlerine rakip oldukları için gergin ve mesafeli bir ilişki benimsemişlerdir. İlişkilerin her açıdan minimum düzeyde olduğu bu dönemde, Batı ittifakının içinde yer alan Türkiye için Rusya, ‘komünizm tehdidi’ olarak algılanırken Rusya içinse Türkiye ‘emperyalist Batı ittifakının bir üyesi’ olarak görülüyordu. Ancak, Soğuk Savaşın sona ermesiyle oluşan yeni ve dinamik uluslararası ilişkiler sürecinde iki ülke arasındaki ilişkiler başta enerji olmak üzere birçok alanda hızla gelişmeye başlamıştır. Artık Rusya, Türkiye için komünizm ihraç eden bir ülke olmaktan ziyade Türkiye’nin en büyük doğalgaz tedarikçisi durumuna ulaşmıştır. İki ülke arasında 80’li yılların sonunda başlayan gaz alışverişi, 2000’li yıllar boyunca gelişen siyasi ve diplomatik ilişkiler sayesinde zirveye ulaşmıştır. Fakat 2015 yılı Kasım ayında Türkiye – Suriye sınırında bir Rus savaş uçağının sınır ihlali gerekçesiyle Türk Hava Kuvvetleri tarafından düşürülmesi, ikili ilişkileri bıçak gibi kesmiştir. Bir dost ülke tarafından sırtından bıçaklanmış hisseden Rusya, Türkiye’ye başta turizm ve ticaret olmak üzere pek çok alanda yaptırım uygulamaya başlamıştır. Doğalgaz konusunda büyük ölçüde Rusya’ya bağımlı olan Türkiye’de kamuoyunda ‘Acaba Rusya doğalgazı da keser mi?’ diye sorular sorulmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye ile Rusya arasında yaşanan uçak krizi bağlamında Türkiye’nin doğalgaz tedariki durumu ve arz çeşitliliğine yönelik politikalar değerlendirilip geleceğe dönük perspektifler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğalgaz, Türkiye, Rusya, Uçak krizi

*Okutman, İnönü Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Malatya

** Okutman, İnönü Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Malatya

*** Okutman, İnönü Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Malatya

Abstract

Turkey and Russia, which were once located in the opposing blocks of the bipolar world of the Cold War era, adopted a tense and distant relationship because of the rivalrous conditions of the time. In this period, when the relations were at minimum level in all respects, while Russia was perceived as a 'communist threat' for Turkey, which was already part of the Western alliance, Turkey was seen as a 'member of the imperialist Western alliance' by Russia. However, with the end of the Cold War, the relations between the two countries, especially regarding energy, began to develop rapidly in the framework of a new and dynamic international environment. Today, Russia, far from being a communism exporting country for Turkey, has become the biggest natural gas supplier of Turkey. The gas exchange between the two countries, which started at the end of the 80s, reached its peak thanks to the political and diplomatic relations that developed during the 2000s. But in November 2015, the Turkish Air Force dropped a Russian warcraft on the border between Turkey and Syria on the grounds of border violation, cutting the bilateral relations like a knife. Having felt stabbed in the back by a friendly country, Russia has begun to impose many sanctions on Turkey, mainly tourism and trade. Turkey, which is largely dependent on Russia for natural gas, have begun to ask questions such as 'Will Russia also cut the natural gas?'

In this study, Turkey's natural gas supply situation and supply diversity policies are assessed and future perspectives are presented in the context of the aircraft crisis between Turkey and Russia.

Keywords: Turkey, Russia, Natural gas, Aircraft crisis

Giriş

Türkiye ve Rusya, coğrafi olarak Avrupa ile Asya kıtaları arasında Karadeniz'i çevreleyen ve adına Avrasya denilen bölgede yüzyıllardır hüküm süren iki kadim devlettir. Tarihsel açıdan bakıldığında bölgede güçlü imparatorluklar mirasına sahip olan bu iki ülke arasında coğrafi konumlarından kaynaklanan zorunlu komşuluk ilişkilerinin yanı sıra; sürekli bir seyir izleyen siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz gelişmiştir.

1. I. ve II. Dünya Savaşı Dönemi Türk-Rus İlişkileri

Son büyük imparatorlukların da yıkıldığı I. Dünya Savaşı sırasında, birbirine karşı savaştan bu iki ülke arasındaki ilişkiler, savaşın sonuna doğru Rusya'da başlayan Bolşevik İhtilaliyle birlikte Rusya'nın savaştan çekilmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin emperyalist işgal kuvvetlerine karşı verdiği Kurtuluş Savaşı Sovyet Rusya tarafından hem maddi hem de manevi olarak desteklenmiştir. Sonrasında Atatürk önderliğinde kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulamaya koyduğu siyasi, toplumsal ve kültürel reformlarla ülke yönünü Batı ittifakına çevirmiştir. Bu durum Sovyet Rusya ve genç Türkiye Cumhuriyeti arasında gelişen ilişkilerin soğumasına; hatta II. Dünya Savaşı sırasında Rusların Doğu Anadolu'da (1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye geçen Kars ve Ardahan illeri) toprak talep etmelerine kadar varmıştır. Nitekim II. Dünya Savaşı sonrası oluşan; bir tarafta ABD diğer tarafta Sovyetler Birliği'nin başını çektiği çift kutuplu Soğuk Savaş döneminde, Türkiye'nin tercihini demokratik ülkeler bloğundan yana kullanması, 1990'ların başına kadar Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin düşük profilli bir seyir izlemesine yol açmıştır.

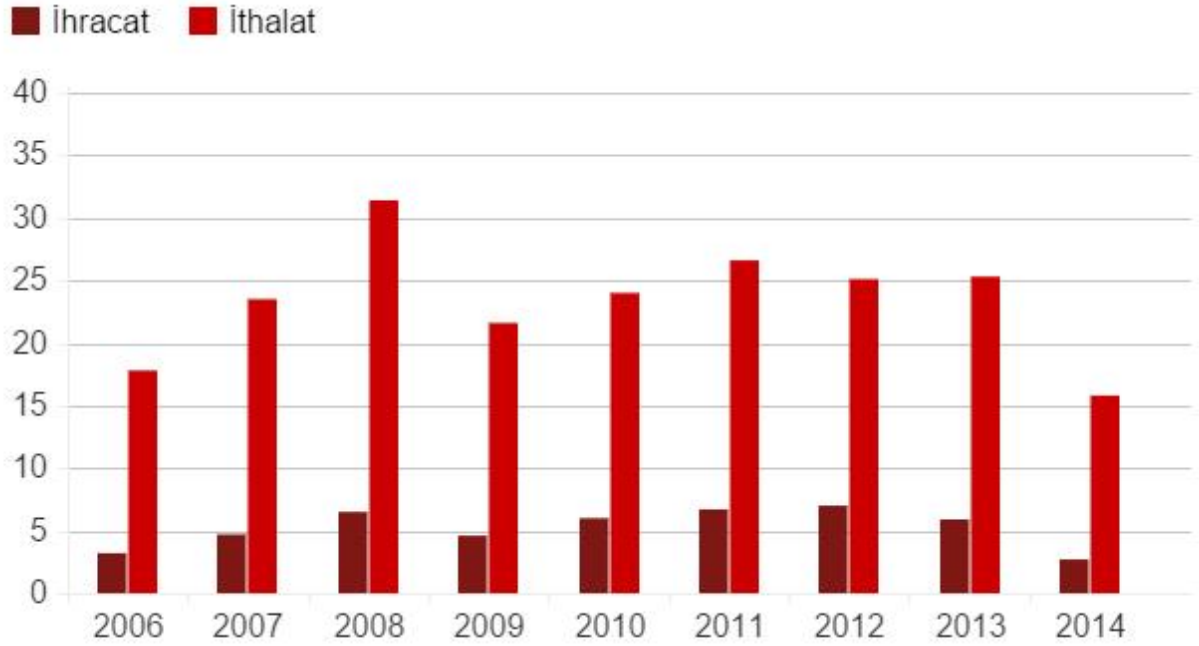
2. Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Türk-Rus İlişkileri

Batı Demokrasisiyle Rus Sosyalizmini hem fiziki hem de simgesel olarak ayıran Berlin Duvarının 1989'da yıkılması ve hemen ardından Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla, 1945'te II. Dünya Savaşından sonra başlayan çift kutuplu (ABD – Sovyetler Birliği) Soğuk Savaş döneminin sona ermesi, uluslararası ilişkilerde çok boyutlu dinamik bir sürecin başlamasına yol açarken; Türkiye ve Rusya arasındaki, Yılmaz, M. E.'nin¹ deyiimiyle 'gergin' ve 'mesafeli' ilişkiler, giderek yerini daha ılımlı, karşılıklı güvene dayalı, dengeli ve daha dinamik ilişkilere bırakmaya başlamıştır. 90'lı yılların ikinci yarısında özellikle enerji alanında Mavi Akım

¹ Yılmaz, M. E. (2010), Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Rus İlişkileri. Akademik Fener, (13), 27-42.

Doğalgaz Boru Hattı Projesi ile ikili ilişkiler olumlu bir ivme kazanmış olup; 2000 yılında Rusya’da Vladimir Putin’in başa geçmesi ve daha sonra 2002’de Türkiye’de başlayan AK Parti iktidarıyla birlikte ilişkiler, başta enerji ve turizm olmak üzere siyasi, ticari, ekonomik ve kültürel anlamda çok boyutlu bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemin ikinci on yıllık periyodunda iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik işbirliğine dayalı ilişkiler, siyasi ve askeri alanlardaki jeopolitik güç oluşturma, yakın çevreye (özellikle Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlar) nüfuz etme ve bölgesel rekabet gibi dış politika konularından çok fazla etkilenmeyerek tarihin en yüksek düzeylerine ulaşmıştır (Bkz. Grafik 1).

Grafik 1: Türkiye ve Rusya’nın Yıllara Göre Ticaret Hacmi (milyar \$)

Kaynak²: TÜİK

3. Ukrayna Krizi ve Uçak Krizi Sonrası Türk-Rus İlişkileri

2014 yılında Ukrayna’da başlayan iç siyasi gerginliklere Rusya’nın açıkça müdahil olması ve akabinde Türkiye ile soydaşlık ve sıkı kültürel bağları olan Kırım’ın bir oldubitti referandumuyla Rusya tarafından ilhak edilmesi, son 15 yılda ticaret başta

² www.tuik.gov.tr, (2016). ‘Yıllara göre dış ticaret, 1923-2016’. Nisan 12, 2016 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden alındı.

olmak üzere birçok alanda büyük bir ivme kazanan iki ülke arasındaki ilişkilerine olumsuz bir şekilde yansımıştır. 24 Kasım 2015 tarihinde bir Rus savaş uçağının Suriye sınırındaki rejim muhaliflerinin konuştuğu mevzileri bombalarken Türkiye’nin sınırlarını ihlal etmesi ve yapılan uyarılara rağmen sınır ihlaline devam etmesi sonucu Türk jetleri tarafından vurularak düşürülmesi ise Ukrayna kriziyle gerilmeye başlayan Türk – Rus ilişkilerine en büyük darbeyi vurmuştur. Daha dün kadar “Türk-Rus ilişkileri nasıl daha çok geliştirilebilir?” tartışmaları yaşanırken, şimdi “Kriz daha ne kadar uzar?” sorusuna yanıt aranmaktadır. Zira “Uçak olayı” ve sonrasında yaşananlar, Türk-Rus işbirliğini bir anda bıçak keser gibi koparmış; Rusya’nın Türkiye’ye tepki olarak uygulamaya koyduğu yaptırımlar nedeniyle, daha önceki ziyaretlerde iki ülke arasında hedeflenen 100 milyar dolarlık ticaret, bir anda durma noktasına gelmiştir. Olay sonrasında Rusya Devlet Başkanı V. Putin’in Türkiye yönetimini suçlayıcı, karalayıcı ve tehdit edici tavırları ve Rusya tarafından Türkiye’ye yönelik turizm, eğitim, ticaret, ekonomi ve enerji gibi birçok alanda ambargoların ilan edilmesi, ikili ilişkilerde 2000’li yıllardan beri devam eden yakınlaşma dönemini adeta sona erdirmiştir³. Uçağın düşürülmesinin faturasını Türkiye’ye ödetmek isteyen Rusya tarafından ilan edilen yaptırımlar arasında Türkiye’ye boru hatlarıyla taşınan doğalgazın kesilmesi ve yeni bir doğalgaz boru hattı olan Türk Akımı projesinin askıya alınması gibi Türkiye’yi ekonomik anlamda zorlayacak yaklaşımlar da vardır.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ile Rusya arasında Kasım 2015’ten itibaren yaşanan uçak krizinin Türkiye’nin doğal gaz ithalatıyla ilgili mevcut politikalarını ne yönde etkileyeceğini araştırmaktır. Çalışma kapsamında, iki ülkenin Enerji ve Ekonomi Bakanlıkları ile birlikte ilgili diğer birimlerin internet siteleri, yazılı ve görsel medyada çıkan haberler, iki ülke yönetici ve liderlerinin beyanatları ve uluslararası ilişkiler alanında çalışan ve yayın yapan kişi ve kuruluşların yayınladıkları dergi,

³ İmanbeyli, V. (2015), “Uçak Krizi” ve Türkiye-Rusya İlişkileri, Seta Perspektif, sayı 119, Aralık 2015.

makale, bülten ve raporları, sık kullanılan nitel araştırma yöntemlerinden biri olan ‘doküman analizi’ yoluyla incelenecek ve tüm bu bilgiler çalışmanın amacına uygun şekilde yorumlanacaktır.

Yöntem

Sosyal Bilimlerle ilgili yapılan çalışmalarda genellikle Nitel Araştırma Yöntemleri tercih edilir. Nitel araştırma, disiplinler arası bütüncül ve öznel bir bakış açısını esas alarak, araştırma problemini yorumlayıcı bir yaklaşımla incelemeyi benimseyen bir yöntemdir. Nitel çalışmalarda genellikle üç tür veri toplama metodu kullanılır: görüşme (soru sorma), gözlem (gözlemlenme) ve doküman analizi (okuma). Araştırmacı, ihtiyacı olan verileri bazen gözlem veya görüşme yapmaya gerek kalmadan ulaşabildiği yazılı kaynakları okuyarak, inceleyerek ve yorumlayarak okuyucuya yeni bir bakış açısı kazandırabilir, zira dokümanlar, nitel araştırmalarda etkili bir şekilde kullanılması gereken önemli bilgi kaynaklarıdır. Nitel araştırmalarda, doğrudan gözlem ve görüşmenin olanaklı olmadığı durumlarda çalışılan araştırma problemiyle ilişkili yazılı ve görsel malzemeler araştırmaya dâhil edilebilir. Bu demektir ki, doküman incelemesi veya analizi tek başına bir araştırma yöntemi olarak da kullanılabilir.

Doküman analizi, araştırmacının çalıştığı konuyla ilgili kişi veya kurumlara doğrudan ulaşamayacağı ya da araştırma için ayrılan zamanın kısıtlı olduğu durumlarda ve konuya doğrudan yoğunlaşmayı sağladığı için tercih edilen önemli bir bilgi toplama yöntemi olarak karşımıza çıkar⁴. Bu çalışmada da konunun niteliği gereği konuyla ilgili yazılı kaynakların okunması ve incelenmesi veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. En genel anlamıyla, araştırılan konuya dair olgu ve olaylarla ilgili bilgi içeren yazılı belgelerin incelenmesi ve yorumlanması yoluyla veri toplanmasına ‘doküman analizi’ denilmektedir⁵. Araştırma problemine ilişkin olarak yazılı ve görsel dokümanların incelenmesi, daha zengin ve kapsamlı bir çıkarım

⁴ Metin, Y. (2016, Nisan 7), Doküman İncelemesi, Nisan 12, 2017 tarihinde <http://80.251.40.59/education.ankara.edu.tr/aksoy/eay/eay/b0506/ymetin.doc> adresinden alındı.

⁵ Karataş, Z. (2015), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Manevi Temelli Sosyal Hizmet, 62.

sağlaması açısından oldukça önemlidir⁶. İlk bakışta doküman analizi, incelenen bir belgeden verilerin doğrudan alıntılar yapılarak, çoğunlukla öznel bir şekilde ortaya konulması gibi görünse de durum aslında bundan daha karmaşık ve sistematik bir süreçtir⁷. Yazılı kaynaklar, çoğunlukla kayıtlar, tablolar, istatistikler, fotoğraflar veya metinler gibi materyaller içermesinden dolayı araştırmacının yorumlamasını gerektirir. Bir anlamda, araştırmacı dokümanları sadece okuyup analiz etmekle kalmayıp ayrıca onları yorumlayarak yeniden yaratmaktadır⁸. Bu çalışmada da Türkiye ile Rusya arasında yakın dönemde cereyan eden uçak krizi ile ilgili yurt içi ve yurt dışı yazılı ve görsel kaynaklarda çıkan haber, yorum, analiz, beyanat ve raporlar incelenip yorumlanması ve bu krizin Rusya'ya doğalgaz konusunda büyük ölçüde bağımlı olan ülkemizin bundan sonraki süreçte doğalgaz ile ilgili politikasını hangi ölçüde etkileyeceğine dair okuyucuya sağlıklı bir perspektif kazandırılması hedeflenmektedir.

Örneklem

Bailey⁹ her ne kadar standart bir formatın olmamasını ve örneklem yanlılığını doküman inceleme tekniğinin bir dezavantajı olarak ifade etse de, değişik veri toplama yöntemleri arasında yer alan doküman analizi de tıpkı anket çalışmasında olduğu gibi, geniş bir örneklem grubu oluşturulmasını mümkün kılar¹⁰. Bilhassa, gelişen internet teknolojisiyle yazılı ve görsel materyallere ulaşmanın daha kolay olduğu günümüzde, bunu bir avantaj olarak kullanabilen bir araştırmacı, çalıştığı konu hakkında üretilmiş çeşitli yazılı ve görsel materyallere ulaşmak yoluyla örneklemine büyütebilir. Bu yolla, nitel araştırmanın en önemli sınırlılıklarından birisi olan ve büyük ölçüde örneklem büyüklüğünden kaynaklanan "genelleme" sorunu da bir ölçüde çözülebilir.

⁶ Akturan, U. (2008), Doküman İncelemesi, s. 117-126, Nitel Araştırma Yöntemleri (Editörler: Türker Baş ve Ulun Akturan), Seçkin Yayınları, Ankara.

⁷ Ekiz, D. (2009), Bilimsel Araştırma Yöntemleri, (2. b.), Anı Yayınları, Ankara

⁸ Akturan, U. (2008), s. 119.

⁹ Bailey, K.D. (1982). Methods of Social Research, (2nd ed.). New York: The Free Press.

¹⁰ Metin, Y. (2016, Nisan 7).

Veri toplama aracı olarak doküman analizi tekniğinin kullanıldığı bu çalışmanın örneklem grubunu, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri dramatik bir şekilde değiştiren uçak krizinin iki ülke arasındaki doğalgaz ticaretine yansıyan etkilerini konu edinen iki ülke basınında yer alan haber, yorum, analiz, rapor, uzman görüşleri ve Türk ve Rus siyasi elitlerinin beyanatlari oluşturmaktadır.

1. Türkiye'nin Doğalgaz Serüveni

Bir petrol türevi olan doğalgaz, yanıcı, havadan hafif, renksiz ve kokusuz bir gazdır. Yer altında, genellikle petrol ile birlikte veya gaz rezervuarlarında bulunur. Kaynağından çıkarıldığı haliyle herhangi bir işleminden geçirilmeksizin kullanılabilen doğal gaz, boru hatları ile veya sıvılaştırılarak (LNG) tankerlerle taşınır.

Doğal gaz rezervlerinin 76 trilyon metreküpü (%41) Orta Doğu ülkelerinde, 59 trilyon metreküpü (%33) Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde, 31 trilyon metreküpü (%17) Afrika/Asya Pasifik ülkelerinde bulunmaktadır¹¹.

Tablo 1: Şubat 2016 Doğal Gaz Arzının Karşılandığı Kaynakların Payları (Milyon Sm³)

	İthalat	Üretim
2016 Şubat	3.964,11	32,43

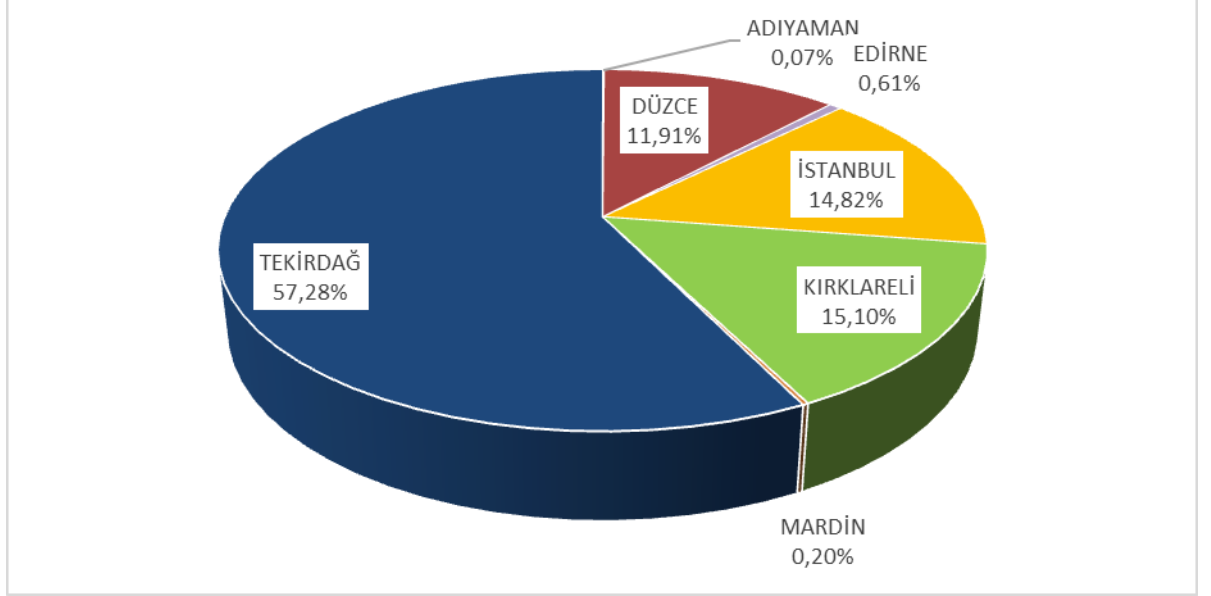
Kaynak¹²: EPDK Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu Şubat 2016

Enerji, Türkiye'nin dışa bağımlı olduğu alanların başında gelmektedir. Özellikle doğalgaz bakımından ülkemiz çok büyük bir oranda yurtdışı kaynaklara bağımlıdır (Bkz. Tablo 1). Bu durum ülkenin dış ticaret açığı verilerine de olumsuz yansımaktadır. Ülke sınırları içerisinde çeşitli bölgelerde üretilen doğalgaz miktarı yurtiçi talebi karşılamaktan çok uzaktır.

¹¹ www.enerji.gov.tr, (2016, Nisan 10). 'Doğal Gaz'. Nisan 13, 2017 tarihinde <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz> adresinden alındı.

¹² EPDK, (2016), Aylık Raporlar, Raporlar Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

Grafik 2: 2016 Şubat Ayında Üretim Sahalarının Bulunduğu İllere Göre Doğal Gaz Üretim Oranları (%)

Kaynak¹³: EPDK Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu Şubat 2016

Grafik 2’de görülebileceği üzere Trakya, Güney Doğu Anadolu ve Batı Karadeniz Bölgeleri Türkiye’nin ana doğalgaz çıkarılan sahalarıdır. Bu sahalarda yıllık toplam üretim yaklaşık 500 milyon metreküptür; Türkiye’nin bugünkü ihtiyacı ise 12 milyar metreküptür. Bu durum Türkiye’nin doğalgazda yurtdışına olan bağımlılığının yaklaşık %90’ların üzerinde olduğunu göstermektedir.

Son yıllarda hızla gelişen sanayi, ulaştırma ve hizmet sektörü Türkiye’nin doğalgaz talebini arttırmaktadır. Hatta, Avrupa’nın en fazla doğalgaz tüketen ülkeleri arasında elektrik üretiminde doğalgaza, doğalgaz tedarikinde ise ithalata bağımlılığı en yüksek olan ülke Türkiye’dir. Son 15 yıllık dönemde gerçekleşen ekonomik büyüme ile birlikte, Türkiye’deki elektrik üretimi 125 bin GWh’dan, 240 bin GWh’e ulaşmış olup; aynı dönemde doğalgazın elektrik üretimindeki payı yüzde % 40’ları aşmıştır. Son yıllarda artan elektrik üretiminin önemli bir bölümünün, nispeten kolay devreye

¹³ EPDK, (2016) , Aylık Raporlar, Raporlar Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

alınabilen ve sayıları artan doğalgaz çevrim santralleri ile karşılanması, elektrik üretiminde doğalgaza olan bağımlılığı arttırmıştır (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Sektörlere Göre Doğal Gaz Tüketim Miktarları (milyon Sm³)

Sektörler	Miktar	Payı (%)
Dönüşüm/Çevrim Sektörü (Elektrik Üretimi)	23.441,97	48,12
Enerji Sektörü	367,41	0,75
Ulaşım Sektörü	86,56	0,18
Sanayi Sektörü	12.375,53	25,40
Hizmet Sektörü	3.018,49	6,20
Konutlar	9.304,42	19,10
Diğer	122,80	0,25
Genel Toplam	48.717,18	100

Kaynak¹⁴: EPDK Doğalgaz Piyasası Yıllık Sektör Raporu 2014

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada özellikle hızlı sanayileşme ile artan çevre kirliliği, nispeten temiz bir yakıt olan doğal gaz talebinin artmasına neden olmuştur. Türkiye'nin doğalgazla tanışması ise 80'li yılların ikinci yarısına Turgut Özal'ın Başbakanlığı dönemine tekabül etmektedir. 18 Eylül 1984 yılında Rusya ile (o dönemki adıyla SSCB) 25 yıllık ilk gaz alım anlaşması imzalanmış ve 1987 yılında Romanya ve Bulgaristan güzergâhından (Batı Hattı) ilk gaz alımı yapılmaya başlanmıştır. Daha sonra, kaynak çeşitliliğini arttırmak ve arz güvenliğini sağlamak amacıyla 1988 yılında Cezayir ve 1995 yılında da Nijerya ile 22 yıllık LNG (sıvılaştırılmış doğalgaz) alım anlaşması imzalanmıştır. Bu ülkelerden gemi taşımacılığı yoluyla getirilen LNG'yi depolamak için 1994 yılında Marmara Ereğlisi LNG Terminali devreye alınmıştır.

Arz çeşitliliğini sağlamak amacıyla 1996 yılında İran'la da doğalgaz alım anlaşması imzalanmış, 2001 yılında İran gazı ilave bir kaynak olarak devreye girmiştir. 1997 yılında Rusya ile Karadeniz üzerinden gelen boru hattından (Mavi Akım) tedarik edilmek üzere 25 yıl süreli ikinci bir gaz alım anlaşması imzalanmıştır, 2003 yılında ise bu hat fiili olarak devreye girmiştir. 2001 yılında Azerbaycan ile 15 yıllık gaz

¹⁴ EPDK, (2014). 'Aylık Raporlar, Raporlar'. Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

alım anlaşması imzalanmış, ülkeye yeni bir arz kaynağı kazandırılmıştır. Bu anlaşma ile birlikte Türkiye 5 farklı arz kaynağına kavuşmuştur.

2. Türk-Rus İlişkilerinde ‘Doğalgazın’ Önemi

Son yıllarda, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin niteliğini belirleyen başat faktör hep enerji olmuştur. Hatta öyle ki enerji diplomasisi sayesinde iki ülke arasındaki geçmişten günümüze kadar gelen siyasi ve bölgesel bazı sorunlar ikinci plana itilmiştir. Türkiye’nin 2001 ekonomik krizinin ardından diğer pek çok alanda olduğu gibi sanayi üretiminde de gösterdiği hızlı gelişme ve bireysel konutlarda ısınmada kömür yerine doğalgazın giderek daha fazla tercih edilmesine paralel olarak artan enerji talebini karşılamak için Rusya’dan anlaşmalar çerçevesinde her yıl doğal gaz ithal etmektedir.

Rus doğalgazı Türkiye’ye iki ana boru hattı üzerinden taşınıyor. Bunlardan ilki Karadeniz’in altından borular yoluyla gelen ve yılda 16 milyar metreküp doğalgaz taşıma kapasitesine sahip Mavi Akım Hattı. Diğeri ise 14 milyar metreküp kapasiteli Ukrayna - Romanya - Bulgaristan üzerinden gelen Batı Hattı. Türkiye her yıl Batı Hattı’ndan 10 milyar metreküp doğalgaz ithal ediyor. Bu hattan taşınan gazın tamamı 2013’ten itibaren özel sektör tarafından daha getiriliyor. Mavi Akım Hattından ise devletin resmi şirketi BOTAŞ aracılığıyla gaz nakliyatı yapılıyor. Maliyet açısından bakıldığında, Batı Hattından gelen her 1000 metreküp gaz için Rusya’ya 310 dolar ödenirken; Mavi Akım yoluyla gelen gazın 1000 metreküpüne 440 dolar ödenmektedir.

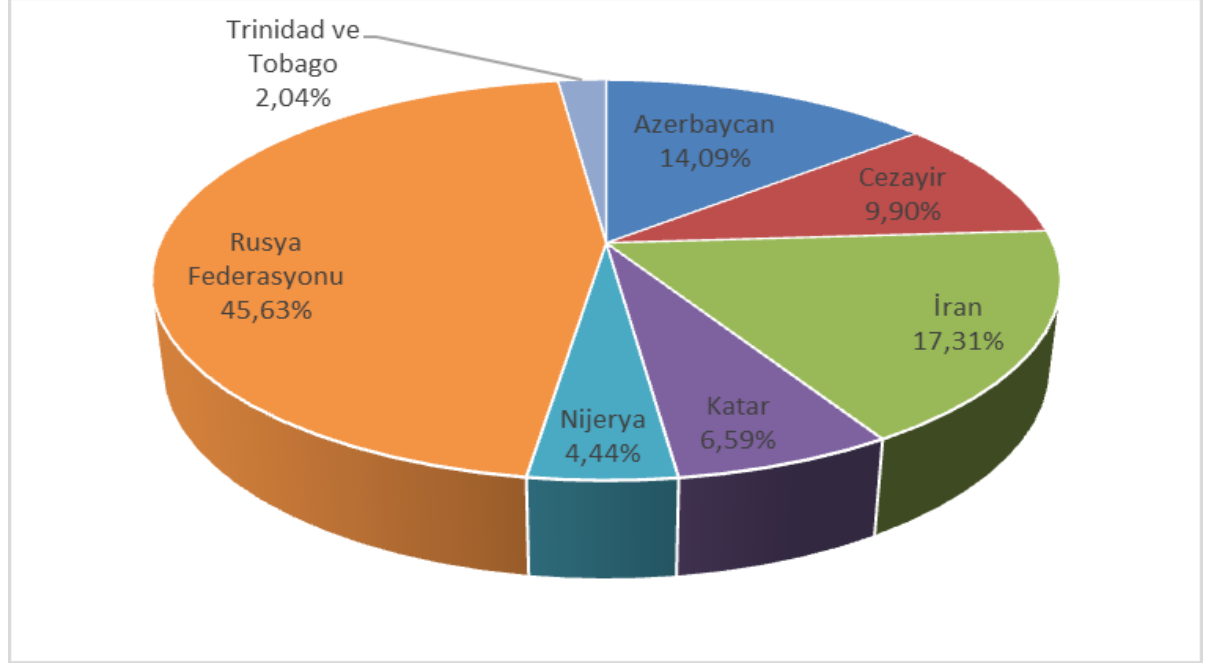
Ukrayna’da devam eden ve Rusya’nın da müdahil olduğu mevcut iç siyasi kriz nedeniyle Batı Hattı ile ilgili zaman zaman sorunlar yaşanmaktadır. Rusya’nın, görünürdeki sebep olarak borcunu ödemediği gerekçesiyle Ukrayna’yı doğalgazı kesmekle tehdit etmesi, Türkiye’yi de özellikle tüketimin yoğun olduğu kış aylarında tedirgin etmektedir; çünkü Türkiye, elektrik üretimi, sanayi ve konut ısıtmada ihtiyaç duyduğu doğalgazın büyük bir kısmını bu ülkeden tedarik etmektedir. Öyle ki, Rusya’dan alınan gaz miktarı, Türkiye’nin doğalgaz aldığı İran, Azerbaycan, Nijerya

ve Cezayir gibi diğer doğalgaz tedarikçisi ülkelerden yapılan ithalatın toplamından daha fazladır (Bkz. Grafik 2).

Üstelik Türkiye, Rusya ile yaptığı uzun süreli anlaşmalar gereğince en az önümüzdeki 10 yıl boyunca yaklaşık bugünkü ithalat seviyesini korumak zorundadır. Ayrıca, Rusya ile SSCB döneminde yapılan ilk gaz anlaşmasına göre Türkiye ithal ettiği gaza karşılık SSCB'ye yün, tahıl, et, sebze, demir gibi Türk malları ile ödeme yapabilirken Sovyetlerin dağılmasından sonra yapılan anlaşmalarda bu takas imkânı kaldırılmıştır. Bu durum da ilerleyen yıllarda Türkiye'nin aleyhine gelişmeye başlamış ve özellikle son yıllarda dış ticaret açığının artmasında olumsuz bir etkiye sahip olmuştur.

Bir diğer önemli nokta ise, Türkiye'ye gaz taşıyan toplam 46,6 milyar metreküp kapasiteli boru hattının 30 milyar metreküpünün (%64) Rusya tarafından kontrol edildiği, yani Türkiye'nin Rusya'ya sadece ithalatta değil, ithalat altyapısında da bağlı olduğu gerçeğidir. Rusya harici bir boru hattı kapasitesi artışının Azeri gazını Türkiye'ye taşıyacak olan TANAP ile olması bekleniyor fakat bu projenin de 2018'den önce hayata geçirilmesi mümkün görünmüyor.

Grafik 3: Şubat 2016 Doğal Gaz İthalat Miktarlarının Doğal Gazın İthal Edildiği Ünelere Göre Dağılımı (%)

Kaynak¹⁵: EPDK Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu Şubat 2016

Her ne kadar Türkiye doğalgaz ihtiyacı konusunda Rusya’ya büyük ölçüde bağımlı gibi görünse de, Rusya’nın da, ekonomisinin temelini oluşturan doğalgaz ihracatı için hem önemli bir müşteri hem de gazın dış pazarlara ulaştırılması için transit bir ülke olan Türkiye’ye ihtiyaç duymaktadır.

Ekonomisi büyük oranda enerji ve madeni ürünler ihracatına dayalı olan Rusya, petrol fiyatlarının son birkaç yıldır üretim maliyetlerinin dahi altında oldukça düşük seyretmesinin yanı sıra, Ukrayna meselesi dolayısıyla AB ve ABD tarafından çok katı ticari ambargolar uygulandığı için ağır bir ekonomik kriz yaşamaktadır. Ülke çapında enflasyon ve işsizlik her geçen gün artmakta ve insanların alım gücü giderek

¹⁵ EPDK, (2016). ‘Aylık Raporlar, Raporlar’. Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

azalmaktadır. Üstelik Ukrayna ve Suriye için yapılan askeri harcamalar bütçe açıklarının artmasına yol açarak yaşanan krizi daha da derinleştiriyor. Ekonomik durumun bu denli kötü olması Rusya'nın elini doğalgaz konusunda Türkiye'ye karşı zayıflatmaktadır.

3. Enerji Koridoru Olarak Türkiye: Doğalgaz Boru Hattı Projeleri

Türkiye Ortadoğu, Kafkasya, Hazar Bölgesi ve Orta Asya gibi dünyanın ispatlanmış doğalgaz rezervlerince zengin kaynak ülkelere jeostratejik olarak yakın bir konumda bulunmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş sonrası uluslararası ilişkilerde ülkelerin enerji taleplerinin artmasıyla başlayan dinamik süreçte, kaynak ülkeler ile AB Bölgesi gibi tüketici ülkeler arasında stratejik olarak doğal bir köprü konumunda olan Türkiye, bu doğalgaz kaynaklarının ve taşıma güzergâhlarının çeşitlendirilmesini sağlamaya yönelik projelerde önemli bir aktör olarak yer almaktadır. Bu kapsamda on yılı aşkın bir süredir Türkiye transit ülke olma yolunda çok önemli gelişmeler göstermektedir. 2000li yıllardan itibaren Türkiye, transit ülke ve ticaret merkezi olma amacıyla küresel ölçekte yakından takip edilen projelere çok önemli katkılar yapmakta ve geliştirdiği çok yönlü enerji politikaları ile Batı ile Doğu'yu buluşturan güçlü bölgesel aktör rolü oynamaktadır. Petrol ve doğalgaz, dünyanın bu bölgesinde kuralları değiştiren ve değiştirmeye devam edecek olan bir role sahiptir. Bu bağlamda, Türkiye kendisinin ve bölgesinin enerji güvenliğini arttırmaya yönelik çok yönlü enerji diplomasisi sürdürmeye devam etmektedir. Bu amaçla, Türkiye, çevresindeki doğalgaz kaynaklarının istikrarlı ve güvenilir bir şekilde Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması amacıyla ortaya çıkan projeleri aktif bir şekilde desteklemektedir. Türkiye'nin bugüne kadar hayata geçirdiği ve gündeminde bulunan projeler ve geliştirmiş olduğu projeler şunlardır¹⁶:

❖ Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE)

Şahdeniz 1 olarak da bilinen bu hat, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde bulunan

¹⁶ www.enerji.gov.tr, (2016, Nisan 10). 'Uluslararası Boru Hatları ve Boru Hattı Projeleri'. Nisan 13, 2017 tarihinde <http://www.enerji.gov.tr/TR/Sayfalar/Uluslararası-Boru-Hatları-ve-Boru-Hattı-Projeleri> adresinden alındı.

Şah Deniz sahasından üretilen gazı Türkiye'ye taşıyan, 690 km uzunluğundaki ve maksimum 20 Milyar m³ kapasiteli bir boru hattıdır; 2005-2007 yılları arasında inşa edilmiş olup, 2007 yılının Temmuz ayının ortasından beri faaliyettedir.

Şah Deniz sahasının ikinci aşama üretimi ile birlikte Bakü-Tiflis-Ceyhan Botu Hattının (BTE) Azerbaycan ve Gürcistan topraklarındaki kısmının (Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı) kapasitesinin artırılarak Türkiye-Gürcistan sınırında Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesine (TANAP) bağlanması planlanmaktadır. Bu kapsamda 17 Aralık 2013 tarihinde boru hattının Azerbaycan ve Gürcistan topraklarındaki kesiminin (Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı) kapasitesinin artırılması kararı alınmış olup, akabinde 20 Eylül 2014 tarihinde Bakü'de temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. Buradaki amaç Türkiye'nin Rus gazına olan bağımlılığını azaltmaktır. Bundan dolayı Rusya'nın bu projeden duyduğu rahatsızlık uluslararası kamuoyunca bilinmektedir. Özellikle uçak krizinden sonra bu proje daha da önem kazanmıştır. Uçak krizine Rus tarafının gösterdiği aşırı tepki Türkiye'nin TANAP projesini hızlandırmasına yol açmıştır. Bu amaçla 3-4 Aralık 2015'te Başbakan Ahmet Davutoğlu başkanlığındaki Türk heyeti Azerbaycan'ı ziyaret ederek bir dizi temaslarda bulunmuşlardır. Bu durum, uçak krizinden hemen sonra, Rusya Devlet Başkanı V. Putin tarafından durdurulduğu açıklanan, TANAP'a karşı kendi gazını Türkiye'ye satmaya çalışan Rusya'nın desteklediği Türk Akımı Projesinin yine Putin'in 17 Aralık 2015'te geleneksel yılsonu basın toplantısında ülke çıkarlarının söz konusu olduğu projelerin devam edeceğini vurgulama gereği hissettirmiştir.

❖ Rusya-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı (Batı Hattı)

18 Eylül 1984 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti ve Eski Sovyetler Birliği hükümetleri arasında doğal gaz sevkiyatı konusunda imzalanan ilk gaz alım anlaşmasıdır. 1987 yılından itibaren, giderek artan miktarlarda doğal gaz alımına başlanmış olup, 1993 yılında maksimum miktar olan 6 milyar m³/yıl'a ulaşılmıştır. Sonradan yapılan geliştirmeler ile hattın kapasitesi 14 Milyar m³/yıla

yükseltiştir. Hâlihazırda, Batı Hattı vasıtasıyla ÷lkemize yıllık 4 milyar m³ BOTAŞ tarafından, yıllık 10 milyar m³ özel sektör tarafından olmak üzere toplamda 14 milyar m³ miktarında doğal gaz ithal edilmektedir.

❖ **Rusya-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı (Mavi Akım)**

Mesut Yılmaz'ın Başbakanlığı döneminde, 15 Aralık 1997 tarihinde iki ÷lkenin devlet şirketleri olan BOTAŞ ve Gazexport arasında imzalanan yıllık 16 milyar m³ doğal gaz ithalatına ilişkin Doğal Gaz Alım- Satım Anlaşması kapsamında, doğal gaz Rusya Federasyonu'ndan Karadeniz'in altından geçen bir hat ile Türkiye'ye ulaşmaktadır. Hat, 20 Şubat 2003 tarihinde işletmeye alınmış, 17 Kasım 2005 tarihinde Türkiye Başbakanı R. Tayip Erdoğan ve Rusya Devlet Başkanı V. Putin tarafından resmi açılış töreni yapılmıştır.

❖ **İran-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı**

Bu proje ile başta İran olmak üzere doğudaki kaynaklardan alınacak doğal gazın boru hattı ile Türkiye'ye taşınması amaçlanmıştır. Doğubayazıt'tan başlayıp, Erzurum, Sivas ve Kayseri üzerinden Ankara'ya uzanan 9,6 milyar m³ doğal gaz ithalatını kapsayan bu hat ile ilgili anlaşma 8 Ağustos 1996 tarihinde İran Ulusal Gaz Şirketi (NIGC) ile BOTAŞ arasında imzalanmış ve 10 Aralık 2001 tarihinden itibaren İran'dan gaz alımı başlamıştır.

❖ **Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP)**

÷lkemizin artan doğal gaz talebinin karşılanabilmesi amacıyla Hazar Denizindeki Şahdeniz Sahasından çıkarılacak gazın Gürcistan sınırimızdan Yunanistan ve/veya Bulgaristan sınırimıza uzanacak yaklaşık 1850 km uzunluğunda bir boru hattının inşası planlanmaktadır.

25 Ekim 2011 tarihinde Azerbaycan Hükümeti ile 2018 yılından başlayacak şekilde yıllık 6 milyar m³ Azeri gazının ÷lkemize arzını öngören anlaşmalar imzalanmıştır. Ayrıca, yıllık 10 milyar m³ Azeri gazının inşa edilecek yeni bir boru hattı ile ÷lkemiz üzerinden Avrupa'ya transit taşınması için 26 Haziran 2012 tarihinde Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) Projesine ilişkin

Azerbaycan ile ülkemiz arasında bir Milletlerarası Anlaşma ve Hükümetimiz ile Proje Şirketi arasında bu Milletlerarası Anlaşmaya ek bir Ev Sahibi Hükümet Anlaşması imzalanmıştır.

TANAP Projesiyle, 2018 yılında Eskişehir ve Trakya'da belirlenen çıkış noktaları üzerinden Türkiye'ye ve 2020 yılında ise Avrupa'ya gaz arzının sağlanması hedeflenmektedir. 2015 sonu itibarıyla 500 km pist açımı, 309 km boru dizgisi ve 147 km ana hat boru kaynağı tamamlanmıştır. Rusya ile yaşanan uçak krizinden sonra bu hat Türkiye için daha çok önem kazanmıştır. Bu nedenle Azerbaycan ile Türk tarafı arasında üst düzey heyet ziyaretleri 2015'in son aylarından itibaren sıklaşmış ve 3 Aralık 2015'te T.C Başbakanı Ahmet Davutoğlu ve Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in görüşmesi sonrası yapılan basın toplantısında TANAP'ın proje ve inşaat çalışmalarının hızlandırılması konusunda karşılıklı fikir birliğine varılmıştır¹⁷.

❖ Rusya-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (Türk Akımı Projesi)

Bu proje ilk kez 1 Aralık 2014'te Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştiren Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin tarafından dile getirilmiş olup AB'ye rest çekilerek iptal edilen Güney Akım Boru Hattı Projesi'nin yerine Karadeniz'den geçerek Trakya Bölgesine ulaşacak ve buradan da Türkiye-Yunanistan sınırına uzanacak ve yıllık 63 milyar metreküp gaz taşıma kapasitesine sahip bir doğal gaz boru hattı olarak tasarlanmıştır. Proje kapsamında inşa edilmesi planlanan dört boru hattından bir tanesinin yalnızca Türkiye'ye, diğer üç tanesinin ise Avrupa'ya doğalgaz arz etmek üzere kullanılması öngörülmektedir. Bu proje ile ilgili müzakerelerin Türkiye ile Rusya arasındaki siyasi ilişkilerin gelişimine bağlı olarak başlatılması planlanmaktadır. Türkiye projeden yılda yaklaşık 14 milyar metreküp doğalgaz alacak, kalan 49

¹⁷ www.ntv.com.tr, (2015, Aralık 3). 'Davutoğlu'dan Putin'e çağrı'. Nisan 15, 2017 tarihinde http://www.ntv.com.tr/turkiye/davutoglundanputinecagri,ZgrUg6YvZ0OILwMIJNspIA?_ref=infinite adresinden alındı.

milyar metreküp Avrupa'ya ihraç edilecekti. Ancak, uçak kriziyle başlayan süreçte bu proje Rus yönetimi tarafından önce Türkiye'ye karşı bir yaptırım aracı olarak değerlendirilmiş ve durdurulacağı duyurulmuş fakat daha sonra Türkiye'nin TANAP ile ilgili çalışmaları hızlandırmasıyla Rus tarafından geri adım atılmış ve Rusya Devlet Başkanı V. Putin tarafından ülke çıkarlarının söz konusu olduğu projelerin devam edeceği beyan edilmiştir. Buna rağmen, iki ülke arasında giderek tırmanan diplomatik kriz bu projenin akıbetini tartışmalı hale getirmiştir.

❖ Türkiye-Bulgaristan Doğal Gaz Enterkoneksiyonu Projesi (ITB)

ITB Projesi, Türkiye ve Bulgaristan doğalgaz iletim sistemlerinin çift yönlü akışa imkân verecek şekilde bağlantısının sağlanması yoluyla entegrasyonu arttırmayı ve özellikle Bulgaristan için tedarik ve güzergâh çeşitliliği oluşturmayı hedeflemektedir. Bu proje, Güney Gaz Koridoru projeleri arasında yer almakta ve Avrupa Komisyonu tarafından ortak menfaat projeleri (*projects of common interest*) kapsamında değerlendirilip desteklenmektedir. Proje kapsamında, Türkiye ile Bulgaristan'ın ilgili Bakanlıkları arasında 28 Mart 2014 tarihinde bir Mutabakat Zaptı imzalanmıştır fakat Bulgaristan'ın ITB üzerinden doğal gaz taşıma taahhüdü vermekten kaçınması nedeniyle ana kadar somut bir ilerleme kaydedilememiştir. Uçak kriziyle birlikte bu proje de olumsuz etkilenmiş ve Rusya'nın daha önce Türk Akımı lehine iptal ettiğini duyurduğu Güney Akım Gaz Projesini Bulgaristan'la beraber yeniden canlandırmayı planladığı dış basına yansımıştır¹⁸.

❖ Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı (ITG)

Avrupa Birliği INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe – Avrupa'ya Ülkelerarası Petrol ve Gaz Taşıma Hattı) Programı kapsamında geliştirilen Güney Avrupa Gaz Ringi'nin ilk aşaması olarak Türkiye ve Yunanistan doğal gaz şebekelerinin enterkoneksiyonunu içeren Türkiye

¹⁸ www.euractiv.com, (2016, Ocak 14). 'South Stream' to become 'Bulgarian Stream'. Nisan 15, 2017 tarihinde <http://www.euractiv.com/section/energy/news/south-stream-to-become-bulgarian-stream/> adresinden alındı.

Cumhuriyeti'nden Yunanistan Cumhuriyeti'ne doğal gaz arzına ilişkin Hükümetler arası Anlaşma 23 Şubat 2003 tarihinde imzalanmıştır.

18 Kasım 2007 tarihinde iki ülke başbakanlarının da katıldığı açılış töreni ile birlikte Türkiye'den Yunanistan'a gaz arzına başlanmıştır.

❖ Irak gazının Türkiye'ye ve Avrupa'ya ulaştırılması

Bu proje, ülkemizin doğal gaz açığının bir bölümünün Irak gazı ile karşılanması amacıyla geliştirilmiştir. 26 Aralık 1996 tarihinde, Ankara'da iki ülkenin ilgili bakanları tarafından, yılda 10 milyar metreküp gazın inşa edilecek bir boru hattı ile Irak'tan Türkiye'ye ihracı hususunda bir Çerçeve Anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca, ABD'nin Rusya'nın doğalgaz üzerindeki uluslararası tekeli kırarak ve 2003'te işgal ettiği Irak'taki doğalgaz potansiyelini dünya piyasalarına arz etmek istemesine bağlı olarak 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren desteklediği bir projedir. Bu projeye Türkiye'nin hem ucuz gaz alım imkânı elde etmesi hem de Kuzey Irak'tan borularla taşınacak gazın Ceyhan'dan LNG halinde gemilerle Avrupa ve ABD'ye nakledilmesi planlanmıştır. Daha yakın bir kaynaktan ve daha az maliyetle gaz tedarik edileceği düşünüldüğünde, Türkiye'nin Rusya'ya karşı doğalgaz konusunda elini güçlendireceği düşünülmektedir. Ancak, son yıllarda Irak ve Suriye'de artan iç çatışmalar ve terörün yarattığı kaos ortamından dolayı bu proje henüz gerçekleşme imkanı bulmamıştır. Fakat, Ortadoğu'da yaşanan sıkıntılar ve terör sona erdirilebilirse orta vadede Türkiye için enerji tedarikçisi olarak Kuzey Irak gazı ön plana çıkabilir.

❖ Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı

Türkiye, kendi artan iç talebinin yanı sıra 2000'li yıllarda Avrupa'da beklenen doğal gaz açığının bir bölümünün karşılanmasına yönelik olarak, Türkmenistan'dan doğal gaz alımına ve Türkmen gazının Türkiye üzerinden dünya pazarlarına uzanacak bir doğal gaz boru hattı projesi geliştirmiştir. Bu projeye ilişkin ikili anlaşma, Türkiye ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı tarafından 29 Ekim 1998 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. T.C Enerji Bakanlığı

kaynakları tarafından Türkmenistan gazının da Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'ne (TANAP) dâhil edilebileceği, bununla ilgili müzakerelerin yürütüldüğü belirtilmektedir.

❖ **İran – Türkiye – Avrupa Doğalgaz Boru Hattı Projesi (ITE)**

Bu proje ile İran ve Türkmenistan kaynaklı doğalgazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması amaçlanmaktadır. Türkiye ile İran arasında ilgili mutabakat metni 17 Kasım 2008 tarihinde imzalanmıştır. Uzunluğu yaklaşık 5000 km olması düşünülen boru hattından Avrupa'ya yıllık 35 milyar metreküp gaz taşınması amaçlanmaktadır. 2001 yılında başlanan proje çerçevesinde Türkiye'nin de ihtiyaç duyması halinde bu boru hattından gaz temin edebileceği anlaşmada belirtilmiştir. Bu durumun, özellikle uçak krizinin tetiklediği Rusya ile yaşanan diplomatik gerilimin bu ülkeden ithal edilen gaz ile ilgili olası sıkıntılara karşı, Türkiye'ye gaz ithalatında daha rahat hareket etme alanı sağlayacağı ve doğalgaz fiyatlarının belirlenmesinde Türkiye lehine olumlu bir etki yapacağı değerlendirilmektedir.

❖ **Doğu Akdeniz Gazının Türkiye'ye ve Avrupa'ya Ulaştırılması Projesi**

Doğu Akdeniz'de keşfedilen ve hâlihazırda 3,5 trilyon m³ civarında tahmin edilen ve Avrupa'nın 100 yıllık gaz ihtiyacını karşılayacağı düşünülen doğal gaz kaynakları, bölgede süregelen istikrarsızlıkların ve Kıbrıs dâhil bölgesel problemlerin çözümüne katkı sağlayacak şekilde çıkartılması ve refah ve karşılıklı bağımlılık yaratacak projeler temelinde kullanıma sunulması hedeflenmektedir. Bu kaynakların Avrupa pazarlarına nakli için en makul ve gerçekçi alternatif Türkiye güzergâhıdır. Ancak, zengin doğalgaz rezervlerinin bulunduğu düşünülen Doğu Akdeniz Havzasında hâlihazırda 2010 yılındaki Mavi Marmara olayından beri Türkiye ile kriz yaşayan İsrail ve Kıbrıs Rum yönetimi ortak arama faaliyeti yürütmektedir. 2013'te yaşanan askeri darbeden sonra Türkiye ile ilişkileri bozulan Mısır da bu bölgede İsrail ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile birlikte hareket etmeyi planlamaktadır. Bu çerçevede, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi; Mısır (2003), Lübnan (2007) ve İsrail'le (2010) yapılan

anlaşmalarla, Kıbrıs'a ait olduğunu iddia ettiği Münhasır Ekonomik Bölge sınırlarını belirlemiş ve kendi alanında deneme sondajlarına başlamıştır.

Ayrıca Suriye'de süren iç savaşa aktif bir şekilde müdahil olan ve Suriye'nin Tartus ve Hmeymim bölgelerinde iki üsse sahip olan Rusya da Doğu Akdeniz Havzasındaki kaynaklar üzerinde söz sahibi olmak istemektedir. Bu amaçla Esad yönetimindeki Baas rejimini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Hatta, Rus savaş uçaklarının Türkiye'nin Güney sınırlarını art arda ihlal etmesi ve nihayetinde bir Rus uçağının Türk jetleri tarafından düşürülmesi de Rusya'nın Türkiye'yi Suriye'den ve Doğu Akdeniz Havzasından uzak tutma amacına hizmet ettiği düşünülmektedir. Türkiye ise Kıbrıs Rum Yönetimi'nin tek taraflı ilan ettiği ve imzaladığı Münhasır Ekonomik Bölge anlaşmalarını tanımadığını, bölgede Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de hakkı olduğunu ve bölgede gaz arama faaliyetlerinde KKTC ile ortak hareket edeceğini vurgulamaktadır.

Bu itibarla, Doğu Akdeniz'deki enerji kaynakları konusunun, bölgeyi gerçek bir istikrar, refah ve işbirliği havzası haline getirebilecek; bölgesel ve küresel ekonomi ile enerji jeopolitiğini olumlu yönde etkileyecek bir perspektifle ele alınması; hatta uzun bir süredir kriz halinde olduğu İsrail ile ilişkilerin onarılması bakımından da Türkiye'nin bölgede Rusya'nın hegemon tutumuna karşı İsrail ile ortak hareket etmesi Türkiye açısından en uygun senaryo olarak düşünülebilir.

Şekil 1: Türkiye’den Geçen / Geçmesi Planlanan Uluslararası Doğal Gaz Boru hatları

52

Kaynak¹⁹: T.C Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü

4. Uçak Krizinin Türk-Rus Doğalgaz Ticaretine Etkisi

Türkiye, Rusya açısından en önemli doğalgaz pazarlarından biridir. Nitekim Türkiye kullandığı doğalgazın büyük bir bölümünü bu ülkeden satın almaktadır. İki ülke arasındaki doğalgaz ticaretinin yıllık hacmi 55 milyar dolar seviyesindedir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye yıllık doğalgaz ihtiyacının % 55’lik kısmını Rusya’dan karşılamaktadır. Uçak krizi sonrasında, Rus tarafının Türkiye’ye karşı sergilediği tutum ve Rus lider Putin’in sertlik içeren söylemleri Türk kamuoyunda Rusya’dan gelen doğalgazın kesilebileceğine dair tedirginlik yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca, Rusya Devlet Başkanının Türk Akımı projesinin askıya alınacağını duyurması bu tedirginliğin artmasına yol açmıştır. Ancak, daha sonra yine Putin’in bizzat kendisi 17 Aralık 2015 tarihindeki geleneksel yılsonu basın toplantısında ülkesinin çıkarlarının söz konusu olduğu projelerden vazgeçmek niyetinde

¹⁹ www.kdk.gov.tr, (2016 Ocak 14). ‘Türkiye’nin enerji yatırımları’. Ocak 14, 2016 tarihinde <https://kdk.gov.tr/haber/turkiyenin-enerji-yatirimlari/496> adresinden alındı.

olmadıklarını beyan etmesi Rusya’nın büyük bir doğalgaz pazarı olan Türkiye’yi kaybetmeyi göze almadığı şeklinde yorumlanmıştır. Nitekim doğalgaz tedariğinde herhangi bir aksama da yaşanmamıştır.

Fakat, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu'nun (EPDK) Şubat 2016 verilerine bakıldığında, Rusya’dan alınan doğalgaz miktarında % 26’lık bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Uçak krizinden önce, Şubat 2015’te Türkiye Rusya’dan 2.4 milyar metreküp gaz alımı yapmışken, krizin ardından Şubat 2016’da bu miktar 1.8 milyar metreküpe gerilemiştir. Aslında burada Rusya’nın gaz akışını kesmesinden ziyade Türkiye’nin Azerbaycan ve Cezayir’den aldığı gaz miktarını arttırması etkili olmuştur (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Şubat 2015 ve Şubat 2016 Dönemlerindeki Doğal Gaz İthalat Miktarlarının Doğal Gazın İthal Edildiği Ünelere Göre Karşılaştırılması (Milyon Sm³)

İthal Edilen Ülke	2015 Şubat		2016 Şubat		Değişim (%)
	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	
Azerbaycan	536,11	11,57	558,49	14,09	4,17
Cezayir	318,39	6,87	392,28	9,90	23,21
İran	688,48	14,86	686,22	17,31	-0,33
Katar	386,92	8,35	261,42	6,59	-32,44
Nijerya	245,48	5,30	176,12	4,44	-28,25
Rusya Federasyonu	2.459,12	53,06	1.808,71	45,63	-26,45
Trinidad ve Tobago	-	-	80,86	2,04	-
Genel Toplam	4.634,50	100,00	3.964,11	100,00	- 14,47

Kaynak²⁰: EPDK Doğal Piyasası Sektör Raporu Şubat 2016

5. Türkiye’nin Doğalgaz Depolama Kapasitesi

Doğalgaz, boru hatlarıyla ya da sıvılaştırılmış formda (LNG) tankerlerle taşınabilen bir üründür. Bu nedenle, coğrafi konum, doğalgaz zengini ülkelere uzaklık ve LNG

²⁰ EPDK, (2016). ‘Aylık Raporlar, Raporlar’ Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

terminali altyapı imkânları ülkelerin doğalgaz ithalatı yaptıkları ticaret ortaklarının belirlenmesinde etkili olan unsurlar arasındadır.

Doğalgazda ithalat bağımlılığı yüksek olan ülkelerde arz güvenliğini sağlamak için gerekli olan unsurların başında yıllık tüketimin yüzde 20-30'u kadar depolama kapasitesine sahip olmak geliyor. Ancak, Avrupa ülkeleri içinde, doğalgaz depolama kapasitesi, tüketim büyüklüğüne göre en yetersiz olan ülke Türkiye'dir. Talebin düşük olduğu zamanlarda doğalgaz alımı yapıp depolamak, talebin yüksek ve de arzın sorunlu olduğu dönemlerde, kesintisiz doğalgaz iletimine devam edebilmek için kritik önem taşıyor²¹.

Doğalgazda arz güvenliğini sağlamak ve tüketimin yüksek olduğu dönemlerde artan talebi karşılamak amacıyla yer altı ve yer üstü tesislerde saklanması, *doğalgaz depolama işlemi* olarak adlandırılıyor. Yer üstünde yapılan depolama sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) tanklarında gerçekleştirilirken, yer altı depolamaları ise hidrokarbon rezervuarlarında ve tuz mağaralarında gerçekleştiriliyor.

5.1. Yeraltı Doğalgaz Depolama

Rusya ile Türkiye arasında yaşanan uçak krizi, doğalgaz depolama tesislerinin önemini yeniden gündeme getirmiştir. Enerji uzmanları, yeterli depolama tesislerine sahip olan ülkelerin doğalgaz tedarikinde sıkıntı yaşamayacaklarını ve fiyatlandırma işlemleri sırasında da ülkelerin pazarlık güçlerinin artacağını ifade etmektedirler.

Türkiye depolama altyapısı bakımından henüz istenen düzeyde değildir. Türkiye'de ilk yeraltı doğalgaz depolama tesisi olan Silivri, TPAO (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı) tarafından işletiliyor ve tesisin depolama kapasitesi 2,6 milyar metreküp civarında bulunuyor. Türkiye'nin ikinci depolama tesisi olacak Tuz Gölü Doğalgaz Depolama Tesisi ise 2016 yılı içinde açılacak ve ilk etapta kapasitesi 500 milyon metreküp olacak. Tesisin 2019 yılında devreye alınacak 500 milyon metreküplük ikinci kısmıyla toplamda kapasitesinin 1 milyar metreküpe ulaşması bekleniyor. Ayrıca, Rusya gerginliği ortaya çıkmadan önce, enerji güvenliğinin sağlanması için

²¹ TEPAV, (2013). 'Doğalgaz Tüketimi Artıyor Depolama Kapasitesi Yerinde Sayıyor'. Ocak 14, 2016 tarihinde http://www.tepav.org.tr/upload/files/1387547496-0.Dogalgaz_tuketimi_artiyor_depolarama_kapasitesi_yerinde_sayiyor.pdf adresinden alındı.

Tarsus'ta 10 milyar liralık gaz depolama yatırımının stratejik teşvik kapsamına alındığı hükümet yetkililerince açıklanmış ve söz konusu proje uçak krizinin ardından hız kazanmıştır²².

5.2. LNG Depolama

Özellikle, kış aylarında Türkiye'nin günlük doğalgaz ihtiyacı 230 milyon metreküpe kadar çıkabiliyor. Boru hatlarıyla taşınan doğalgaz ek olarak, % 76'sı Cezayir ve Nijerya'dan olmak üzere çeşitli spot tedarikçilerden LNG ithalatı yapılmaktadır. Toplam doğalgaz ithalatı içinde LNG ithalatının payı yaklaşık % 15'tir. Türkiye'nin 2 adet LNG terminali mevcuttur. Bunlar, BOTAS'a ait olan 6.2 milyar metreküp/yıl gazlaştırma kapasiteli Marmara Ereğlisi LNG terminali ile 2006 yılında İzmir Aliağa'da kurulan 6 milyar metreküp/yıl gazlaştırma kapasiteli Egegaz LNG terminalidir. Artan gaz talebinin karşılanması ve kaynak çeşitliliğinin sağlanmasında Türkiye için önemli bir alternatif olmasının yanı sıra, özellikle kış aylarında artan günlük tüketime bağlı arz-talep dengesizlikleri ve pik talebin karşılanmasında LNG kritik rol oynuyor²³.

55

Doğalgaz arzındaki günlük ve mevsimlik değişiklikleri karşılamak, doğalgaz temininin azalması veya durması ile meydana gelen doğalgaz açığını gidermek ve sistemin sağlıklı çalışması amacıyla Türkiye'nin doğalgazda depolama imkânlarının artırılması büyük önem taşımaktadır. Avrupa'daki doğalgaz depolama tesisleri herhangi bir arz kesintisi durumunda tüketimi 45 gün boyunca karşılayabilme imkânına sahipken Türkiye'de bu süre yaklaşık 14 gündür. Bu kritik altyapı eksikliğinin hızlı bir şekilde giderilmesi, Türkiye'nin enerji güvenliği açısından son derece önemlidir. Avrupa'nın doğalgaz tüketimini en hızlı arttıran ülkesi Türkiye'de, doğalgaz arz güvenliğini sağlayacak altyapı yetersizliği, ekonomik kalkınma önünde ciddi bir tehdittir. Enerjinin, Türkiye'nin iktisadi gelişiminin önünde bir kapasite

²² EPDK, (2014). 'Aylık Raporlar, Raporlar'. Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

²³ EPDK, (2014). 'Aylık Raporlar, Raporlar'. Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

sınırı olmaktan çıkarılması için alınması gereken kısa vadeli tedbirlerin içinde doğalgaz depolama tesisi inşası önemli bir yer tutuyor²⁴.

6. Sonuç

Rusya ile Türkiye arasında uçak düşürme krizinin yarattığı gerginlik ortamı krizi takip eden yaz aylarında Türkiye'nin girişimleriyle ve özellikle Türkiye Cumhurbaşkanı R. Tayyip Erdoğan'ın Rusya Devlet Başkanı V. Putin'e gönderdiği ve yaşanan menfi olaydan dolayı üzüntülerini içeren ve Rus makamlarınca bir nevi 'özür dileme' olarak algılanan 'mektupla' iki ülke arasında tırmanan tansiyonu düşürmüştür²⁵. Daha sonra 15 Temmuz 2016'da Türkiye'de yaşanan başarısız askeri darbe girişimi sırasında Rusya'nın darbeyi hemen kınaması ve Türkiye'ye karşı gösterdiği dayanışma ve destek, iki ülke arasındaki ilişkileri daha da yumuşatmıştır. Hatta, liderler arası tansiyonu yükselten söylemler yerini ikili görüşmelere bırakmış ve iki ülkenin lideri birkaç kez çeşitli vesilelerle bir araya gelerek ilişkilerin kriz öncesi dönemdeki gibi geliştirileceğinin sinyallerini vermiştir²⁶.

Türkiye'de yaşanan darbe girişimi sonrası iki ülke arasında normalleşmeye başlayan ilişkiler, Ekim 2016'da İstanbul'da düzenlenen Dünya Enerji Zirvesi sonrası iki ülke liderlerinin Türk Akımı Doğalgaz Projesini imzalamasıyla somut bir hale dönüştü²⁷. İki ülke için de hayati öneme sahip olan Türk Akımı Projesi, Rus gazını Karadeniz'in altından geçirerek Türkiye topraklarına ve buradan da Yunanistan üzerinden Avrupa'ya taşımayı öngören bu hat sayesinde yılda 63 milyar metreküp gazın Türkiye'ye ve Avrupa'ya taşınması hedeflenmektedir²⁸.

²⁴ TEPAV, (2013). 'Doğalgaz Tüketimi Artıyor Depolama Kapasitesi Yerinde Sayıyor'. Ocak 14, 2016 tarihinde http://www.tepav.org.tr/upload/files/1387547496-0.Dogalgaz_tuketimi_artiyor_depolama_kapasitesi_yerinde_sayiyor.pdf adresinden alındı.

²⁵ www.bbc.com, (2016, Haziran 27). 'Kremlin: Erdoğan özür diledi'. Nisan 18, 2017 tarihinde http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160624_erdogan_rusya adresinden alındı.

²⁶ www.hurriyet.com.tr, (2016, Ekim 11). 'Erdoğan-Putin görüşmesi Rusya'da böyle yankılandı'. Nisan 18, 2017 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-putin-gorusmesi-rus-basininda-40245368> adresinden alındı.

²⁷ www.ntv.com.tr, (2016, Ekim 11). 'Türk Akımı projesi nedir?'. Nisan 18, 2017 tarihinde <http://www.ntv.com.tr/ekonomi/turk-akimi-projesi-edir,6SPX69IWSkaL6pBjj9F3EA> adresinden alındı.

²⁸ www.ntv.com.tr, (2016, Ekim 11). 'Türk Akımı projesi nedir?'. Nisan 18, 2017 tarihinde <http://www.ntv.com.tr/ekonomi/turk-akimi-projesi-edir,6SPX69IWSkaL6pBjj9F3EA> adresinden alındı.

Uçak krizi sonrası yaşanan tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, Türkiye’nin 49 milyar metreküp civarındaki doğalgaz ihtiyacının yüzde 54,7’sini yani 27 milyar metreküplük kısmını tek başına Rusya’dan ithal ediyor olması, uçak krizi sonrası, Türkiye açısından hem ekonomik hem de siyasi bir hassasiyet oluşmasına neden olmuştur. Enerji arz güvenliği ve özellikle düzenli doğalgaz tedariki konularını dış politikada bir yaptırım aracı olarak kullanma konusunda geçmişte sicili hayli karanlık – mesela, Ukrayna’yı sürekli gazı kesmekle tehdit etmesi - olan Rusya’nın, uçak krizine verdiği abartılı tepkiler, orta ve uzun vadede Türkiye’nin doğalgaz alımı konusunda Rusya’ya çok fazla güvenemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

Bir yandan uluslararası siyasette proaktif bir dış politika izlerken, diğer yandan ekonomik büyüme hızını sürdürmek isteyen Türkiye gibi yükselen bölgesel bir güç için doğalgaz kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve maliyetlerinin düşürülmesi çok büyük önem taşıyor. Aslında hangi ülke için olursa olsun, doğalgaz gibi hem hane halkı, hem sanayi kullanımı, hem de elektrik enerjisi üretimi gibi ekonominin önemli alanlarını destekleyen bir enerji kaynağının yüzde 50’nin üzerindeki bir oranda tek bir tedarikçi ülkeden alınması ciddi bir bağımlılık dinamiği oluşturur. Dolayısıyla Rusya’nın son kriz vesilesiyle ortaya çıkan tehdit edici tavırlarının Türkiye tarafından özellikle enerji arz güvenliği çerçevesinde ciddi endişeler doğurması ve enerji jeopolitiğini yeniden tanımlama ihtiyacı oluşturması, aslında geç kalınmış ama olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda, Türkiye doğalgaz tedariki yaptığı ülkeleri çeşitlendirme yolunda önemli adımlar atmaya başlamıştır. Azerbaycan’la yapılan Şahdeniz 2 anlaşması, Kuzey Irak’la kurulan enerji işbirliği ve somut bir adım atılmasa da halen gündemde olan Doğu Akdeniz’deki doğalgaz kaynaklarının Türkiye’ye getirilmesi, enerji arz güvenliğinin sağlanması için önemlidir. Bu kapsamda, özellikle uçak krizini takip eden Aralık 2015’te, Başbakan Ahmet Davutoğlu’nun Bakü ziyareti sırasında TANAP projesinin inşasının hızlandırılarak 2018’de devreye girmesi yönünde

imzalanan anlaşma, Azerbaycan'ın Türkiye'ye doğalgaz arzındaki payını 6 milyar metreküplük bir ilave kapasite ile artıracak önemli bir adım olarak görülebilir²⁹.

Aynı şekilde, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın uçak krizi sonrası gerçekleştirdiği Katar ziyareti sırasında Katar'dan LNG (sıvılaştırılmış doğalgaz) ithal edilmesini sağlayacak ön mutabakat anlaşmasının imzalanması, doğalgaz kaynaklarını çeşitlendirme stratejisinin önemli bir uzantısı olarak okunabilir. Daha önce dönemlik anlaşmalarla bu ülkeden yapılan LNG ithalatına uzun vadeli bir perspektif kazandırılması için çalışmaların başlatıldığı bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından dile getirilmiştir. İki ülke arasında imzalanan mutabakat zaptına göre, Katar'ın Türkiye'de LNG terminali kurmayı da planladığı ifade edilmektedir³⁰. Uluslararası Gaz Birliğinin (IGU) Aralık ayında yayınladığı yıllık raporuna göre, 2016'da Katar, 77,8 milyon ton LNG ihracatı ile dünyanın en fazla LNG ihracatı yapan ülkesi konumunda bulunmaktadır³¹.

Ancak Katar'dan ithal edilecek LNG'nin Türkiye'nin mevcut depolama ve dönüşüm tesisleri altyapısı ile Rusya'dan ithal edilen yıllık 27 milyar metreküplük doğalgazın yerini kısa vadede alması mümkün görünmemektedir. Uluslararası Enerji Ajansı analizlerine göre, Türkiye'nin mevcut LNG depolama kapasitesi 3 milyar metreküp, yeniden gaza dönüştürme kapasitesi ise 14 milyar metreküp civarında. Hâlihazırda, BOTAS'a ait 6 milyar metreküp kapasiteli Marmara-Ereğlisi dönüşüm terminali ile yine 6 milyar metreküp kapasiteli özel sektöre ait bir dönüşüm terminali İzmir Aliağa'da faaliyettedir. Ancak Türkiye'nin depolama kapasitesi, ulusal gaz talebinin sadece yüzde 5'ine karşılık geliyor. Avrupa'daki ortalama yüzde 20 seviyelerine ulaşılabilmesi için önümüzdeki dönemde Türkiye'nin şimdiye kadar ihmal ettiği LNG depolama ve dönüşüm tesislerine yabancı yatırımcıları cezbederek ve yap-işlet-devret modelleri oluşturarak ciddi yatırımlar yapması gerekir.

²⁹ www.enerjihub.com, (2015, Aralık 4). 'Başbakan Davutoğlu'nun Bakü Ziyaretine Enerji İşbirliği Damga Vurdu'. Nisan 13, 2017 tarihinde http://www.enerjihub.com/newsdetail/rusya/basbakan_davutoglu_nun_baku_ziyaretine_enerji_isbirligi_damga_vurdu_5400.aspx adresinden alındı.

³⁰ www.hurriyet.com.tr, (2015, Aralık 2). 'Katar ile vizeler kalktı, önemli 'gaz' işbirliği imzalandı'. Nisan 15, 2017 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/katar-ile-onemli-gaz-isbirligi-40021921> adresinden alındı.

³¹ IGU, (2016). '2016 World LNG Report'. Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.igu.org/publications/2016-world-lng-report> adresinden alındı.

Nihai tahlilde, Rusya ile yaşanan uçak krizi, Türkiye’nin enerji jeopolitiğini daha dengeli bir yapıda yeniden şekillendirmesi için ciddi bir fırsat olarak algılanabilir. Uluslararası ilişkilerde küresel enerji diplomasisinin giderek önem kazandığı bu dönemde, Doğu – Batı arasındaki enerji koridorunda Türkiye’nin sahip olduğu stratejik konum, Türkiye’nin gelecekte siyasi ve ekonomik anlamda küresel güç olma hedefine yardımcı olabilir.

Kaynakça

Akturan, U. (2008), Doküman İncelemesi, s. 117-126, Nitel Araştırma Yöntemleri (Editörler: Türker Baş ve Ulun Akturan), Seçkin Yayınları, Ankara.

Bailey, K.D. (1982). Methods of social research, (2nd ed.). New York: The Free Pres.

Ekiz, D. (2009), Bilimsel Araştırma Yöntemleri, (2. b.), Anı Yayınları, Ankara

EPDK, (2016), Aylık Raporlar, Raporlar Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik> adresinden alındı.

IGU, (2016), 2016 World LNG Report, Nisan 11, 2017 tarihinde <http://www.igu.org/publications/2016-world-lng-report> adresinden alındı.

İmanbeyli, V. (2015), “Uçak Krizi” ve Türkiye-Rusya İlişkileri, Seta Perspektif, sayı 119, Aralık 2015.

Karataş, Z. (2015), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Manevi Temelli Sosyal Hizmet, 62.

Metin, Y. (2016, Nisan 7), Doküman İncelemesi, Nisan 12, 2017 tarihinde <http://80.251.40.59/education.ankara.edu.tr/aksoy/eay/eay/b0506/ymetin.doc> adresinden alındı.

TEPAV, (2013). ‘Doğalgaz Tüketimi Artıyor Depolama Kapasitesi Yerinde Sayıyor’. Ocak 14, 2016 tarihinde http://www.tepav.org.tr/upload/files/1387547496-0.Dogalgaz_tuketimi_artiyor_depolama_kapasitesi_yerinde_sayiyor.pdf adresinden alındı.

www.bbc.com, (2016, Haziran 27), Kremlin: Erdoğan özür diledi, Nisan 18, 2017 tarihinde http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160624_erdogan_rusya adresinden alındı.

www.enerji.gov.tr, (2016, Nisan 10), Doğal Gaz, Nisan 13, 2017 tarihinde <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz> adresinden alındı.

www.enerji.gov.tr, (2016, Nisan 10), Uluslararası Boru Hatları ve Boru Hattı Projeleri, Nisan 13, 2017 tarihinde <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Uluslararası-Boru-Hatları-ve-Boru-Hattı-Projeleri> adresinden alındı.

www.enerjihub.com, (2015, Aralık 4), Başbakan Davutoğlu'nun Bakü Ziyaretine Enerji İşbirliği Damga Vurdu, Nisan 13, 2017 tarihinde http://www.enerjihub.com/newsdetail/rusya/basbakan_davutoglu_nun_baku_ziyaretine_enerji_isbirligi_damga_vurdu_5400.aspx adresinden alındı.

www.euractiv.com, (2016, Ocak 14), ‘South Stream’ to become ‘Bulgarian Stream’, Nisan 15, 2017 tarihinde <http://www.euractiv.com/section/energy/news/south-stream-to-become-bulgarian-stream/> adresinden alındı.

www.hurriyet.com.tr, (2015, Aralık 2), Katar ile vizeler kalktı, önemli 'gaz' işbirliği imzalandı, Nisan 15, 2017 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/katar-ile-onemli-gaz-isbirligi-40021921> adresinden alındı.

www.hurriyet.com.tr, (2016, Ekim 11), Erdoğan-Putin görüşmesi Rusya'da böyle yankılandı, Nisan 18, 2017 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-putin-gorusmesi-rus-basininda-40245368> adresinden alındı.

www.kdk.gov.tr, (2016 Ocak 14). ‘Türkiye’nin enerji yatırımları’. Ocak 14, 2016 tarihinde <https://kdk.gov.tr/haber/turkiyenin-enerji-yatirimlari/496> adresinden alındı.

TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA YAŞANAN UÇAK KRİZİ TÜRKİYE'NİN DOĞALGAZ TEDARİĞİNİ ORTA VE UZUN VADEDE NASIL ETKİLER?

www.ntv.com.tr, (2015, Aralık 3), Davutoğlu'dan Putin'e çağrı, Nisan 15, 2017 tarihinde

http://www.ntv.com.tr/turkiye/davutoglugudanputinecagri,ZgrUg6YvZ0OILwMIJNspIA?_ref=infinite adresinden alındı.

www.ntv.com.tr, (2016, Ekim 10), Erdoğan-Putin görüşmesi sonrası Türk Akımı projesinde imzalar atıldı, Nisan 18, 2017 tarihinde

<http://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-putin-gorusmesi-sonrasi-turk-akimi-rojesinde-imzalar-atildi,5BUIMosA5kuqGQFsx61Quw> adresinden alındı.

www.ntv.com.tr, (2016, Ekim 11), Türk Akımı projesi nedir? Nisan 18, 2017 tarihinde

<http://www.ntv.com.tr/ekonomi/turk-akimi-projesi-edir,6SPX69IWSkaL6pBjj9F3EA> adresinden alındı.

www.tuik.gov.tr, (2016). 'Yıllara göre dış ticaret, 1923-2016'. Nisan 12, 2016 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden alındı.

Yılmaz, M. E. (2010), Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Rus İlişkileri. Akademik Fener, (13), 27-42.